

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

ТЕРЕЩЕНКО Світлана Іванівна

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ
СИНОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ЯВИЩА СИНОНІМІЗАЦІЇ Й ДЕСИНОНІМІЗАЦІЇ)

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

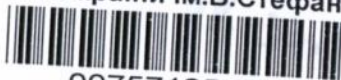
А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ-1996

811. 161. 2

ЛННБ України ім. В. Стефаника

00757125 (R)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор О. О. Тараненко

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
провідний науковий співробітник
Л. О. Пустовіт;
кандидат філологічних наук
доцент Л. П. Гнатюк

Провідна організація - Київський державний педагогічний
університет ім. М. Драгоманова

Захист відбудеться "18" грудня 1996 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої ради (шифр Д.01.94.01) для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Інституті української мови НАН України /252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
української мови НАН України.

Автореферат розіслано "15" листопада 1996 р.

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Л. М. Береговенко

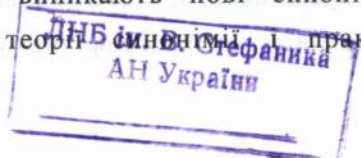
Проблеми дослідження лексичної семантики в плані її динаміки та постійних зрушень, що відбуваються в її структурі, завжди перебували в полі зору вітчизняного мовознавства. Особливий інтерес викликають процеси формування й розвитку синонімічної підсистеми лексики: особливості її функціонування, специфіка проникнення іншомовних елементів у питомий фонд такої підсистеми, становлення й зміни синонімічних рядів, зв'язок синонімів з іншими типами лексичної організації слів та ін. Тому питання про шляхи становлення й розвитку синонімічних засобів окремої мови - один з важливих моментів у розв'язанні багатоаспектної проблеми синонімії.

Об'єктом аналізу цього дослідження обрано синоніміку української мови, зокрема розряд так званих абсолютних синонімів (АС), її генезис і структуру, особливості функціонування на різних етапах її існування.

Предметом дослідження визначені явища синонімізації й десинонімізації, основні особливості яких дають змогу схарактеризувати синонімічну підсистему української мови в динамічному аспекті.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що в українському мовознавстві лексична синоніміка в її динамічному аспекті вивчена ще порівняно недостатньо, хоча збиранню й лексикографічній систематизації синонімів було покладено початок ще в XVII ст.

Проблема синонімів, незважаючи на значний доробок у галузі синхронної та історичної лексикології, на сучасному етапі вивчення мови справедливо вважається вченими "вічною": у будь-якій живій мові постійно виникають нові синонімічні відношення. Багато питань з теорії синонімів і практики

створення словників синонімів унаслідок їхньої складності й багатоаспектності лишаються до цього часу дискусійними. В українському мовознавстві питання лексичної синонімії в плані її динаміки розглядалися в основному при дослідженні мови окремих письменників (Л.С. Паламарчук, В.С. Ільїн, І.С. Олійник, Г.Н. Колесник, М.М. Фащенко, А.Т. Бевзенко, Л.М. Полюга), з погляду етимології, словотвірної будови, функціонування синонімів (М.П. Кочерган, Ф.А. Нікітіна, Є.Д. Чак, А.П. Коваль, В.С. Ващенко, В.М. Русанівський, С. Караванський), при дослідженні мови історичних пам'яток (А.І. Генсьорський, Л.Л. Гумецька, В.Й. Горобець, Д.Г. Гринчишин, Л. Дежьо). Як правило, в таких працях синоніміка розглядається в предметно-тематичному плані або подається за частинимовним принципом. Питання синоніміки української мови висвітлюються також (в основному як частина якоїсь загальнішої теми) в історичних дослідженнях, які спеціально не присвячені проблемам синонімії (Л.І. Батюк, А.А. Москаленко, А.А. Бурячок, М.А. Жовтобрюх, В.О. Винник, О.Г. Муромцева, Л.М. Полюга, В.В. Німчук). У дослідженнях цього типу містяться спостереження за синонімічними зв'язками конкретних лексем у різні періоди розвитку мовної системи, подається еволюція окремих слів, а також, як правило, вказується час виникнення одного з компонентів синонімічного ряду. Важливі зауваження методологічного і конкретно-практичного характеру знаходимо у фундаментальних дослідженнях з лексикології та лексичної семантики української мови (Л.А. Булаховський, Л.А. Лисиченко, М.П. Кочерган, Історія української мови (1983), В.М. Русанівський, О.О. Тараненко). Ґрунтовне дослідження синонімів у лексикографічному аспекті являє собою монографія

О.І. Нечитайло “Синоніми в лексикографії” (1987). Питання історії вивчення синонімії у вітчизняному мовознавстві відбивають окремі розвідки (І.Й. Ощипко, А.Т. Бевзенко). У загальному бібліографічному покажчику з лексикології А.А. Москаленка (1973) міститься досить повний на той час список літератури, що безпосередньо чи опосередковано вказує на окреслення певного кола проблем, пов’язаних з лексичною синонімією, зокрема в українській мові. Проблеми теорії та практики лексичної синонімії в її синхронії й діяхронії широко висвітлені в зарубіжній літературі (Й. Філіпець, С. Ульман, Ш. Баллі, А.П. Євгенєва, С.Г. Бережан, Ю.Д. Апресян, М.Ф. Палевська, Д.М. Шмельов, Л.С. Новиков та ін.).

Усі перелічені тут типи досліджень, без сумніву, дуже важливі при розв’язанні багатьох питань, пов’язаних із синонімією (зокрема, з визначенням лінгвістичної природи синонімів, виділенням критеріїв їх вичленування, межами синонімічних рядів та ін.), не ставлять питання про основні особливості розвитку синонімічної підсистеми окремої мови як об’єкта дослідження з погляду її динаміки.

Такий підхід до проблеми лексичної синонімії української мови зумовив мету дисертаційного дослідження, яка полягає в з’ясуванні джерел і характеристики складу сучасної синонімічної підсистеми з історичних позицій та в аналізі шляхів її формування й розвитку, практичних спостереженнях над семантичною і почасти словотвірною структурою окремих синонімічних мікропарадигм.

Визначена мета зумовила постановку певних завдань, що розв’язуються в процесі дослідницької роботи над корпусом АС української мови, а саме:

- 1) встановити основні джерела синоніміки української мови, що зумовлюють формування рядів АС;
- 2) розглянути еволюцію окремих синонімічних рядів, показових для характеристики певного етапу в розвитку синонімічної підсистеми;
- 3) дослідити на основі цього особливості синонімізації лексичних одиниць як процесу і як явища;
- 4) виявити основні закономірності диференціації лексичних одиниць - повних синонімів - у семантичному та стилістичному планах;
- 5) установити залежність процесів синонімізації й десинонімізації від загальних тенденцій розвитку мовної системи;
- 6) на основі визначених особливостей механізмів руху синонімічної підсистеми розглянути можливі перспективи подальшого розвитку корпусу АС української мови;
- 7) визначити лінгвістичну суть так званих АС з погляду синхронно-діахронічного аналізу.

Реалізація цих завдань базувалася на принципі історизму. У своєму аналізі явищ синонімізації й десинонімізації ми виходимо з положення про взаємозв'язок цілого та його частин, про змінність як форму безперервного мовного руху. Такий **методологічний** підхід при вивченні становлення й розвитку лексичної синоніміки визначив вибір певних **методів** і прийомів лінгвістичного дослідження: порівняльно-історичний та описовий методи (як основні), структурно-семантичний (компонентний) аналіз, зіставний метод, елементи статистичного аналізу. Ці методологічні засади й методика аналізу застосовувалися при дослідженні близько 850 рядів АС, які були зібрані в

синонімічних словниках української мови [Деркач П.М., Короткий словник синонімів української мови, 1993; Вашенко В.С., Синонімічний словник-мінімум української мови, 1972; "Машинопис словника синонімів української мови"; Караванський С., Практичний словник синонімів української мови, 1993]. У процесі аналізу АС використовувалися етимологічні, перекладні, тлумачні, діалектні, термінологічні, історичні словники та словники іншомовних слів, а також матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Для ілюстрації парадигматичних і синтагматичних характеристик АС використовувалися тексти художньої, публіцистичної та наукової літератури.

При розв'язанні завдань, крім труднощів, пов'язаних з аналізом семантичної структури слова (вона досліджується складніше, ніж, напр., фонологічна або граматична, що зумовлюється специфікою слова), ми зіткнулися з перешкодами, спричиненими неопрацьованістю деяких питань історичної лексикології і семантики, напр., відсутністю повного історичного словника української мови, який охоплював би всі періоди її розвитку, та неповнотою видання "Етимологічного словника української мови", що зробило неможливим детальний аналіз певної кількості АС у темпоральному плані.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі зазначених вище лексикографічних джерел і певних лексикологічних досліджень у дисертації було вперше зроблено спробу здійснити систематизоване дослідження лексичної синоніміки української мови в динамічному аспекті, виявити основні закономірності і процеси, що утворюють цю динаміку.

Теоретичне значення роботи полягає в конкретному внеску

до розв'язання проблем синонімії як динамічного, постійно змінного явища. Дослідження, спрямоване на визначення основних тенденцій розвитку лексичної синоніміки конкретної мови певного періоду, вивчення шляхів формування, основних тенденцій розвитку корпусу АС, сприятиме конкретнішому розумінню мовної системи не як статичної, а як такої, що перебуває в постійному русі, допоможе глибше висвітлити питання про джерела та особливості її формування, певною мірою розкриє проблему механізмів семантичного розвитку на лексичному рівні мови.

Практична цінність результатів аналізу явищ синонімізації і десинонімізації визначається тим, що в науковий обіг вводиться фактичний матеріал, який аналізується в дещо іншому плані, ніж досі, що може бути використане при викладанні вузівських курсів з лексикології, історії української мови, курсу сучасної української літературної мови, культури мови, стилістики, при створенні синонімічних та інших типів словників. Результати дослідження можуть мати вихід у практику шкільного навчання (зокрема, при вивченні теми "Синоніми").

Відповідно до мети дослідження і пов'язаних з її реалізацією методів та завдань **на захист** виносяться такі **положення**:

1. Розвиток і функціонування одного з типів лексичних синонімів, так званих АС, є одним з підтверджень положення про рухомість самостійного й цілісного механізму системи української національної мови в цілому та її синонімічної підсистеми зокрема.

2. Процес становлення й розвитку української лексичної синоніміки представлений двома взаємозалежними явищами - синонімізацією і десинонімізацією.

3. Синонімізація слів відзначається такими особливостями:

а) виступає початковим етапом у розвитку синонімічної підсистеми мови;

б) у результаті синонімізації часткові синоніми, члени певних тематичних груп, компоненти гіпонімічних рядів слів можуть трансформуватися в повні синоніми;

в) у період системної уніфікації української мови синонімізація відзначається значною продуктивністю; на сучасному етапі розвитку мовної системи значно переважають процеси часткової синонімізації, а також стилістичної та семантичної диференціації АС.

4. Повні синоніми постійно підлягають дії протилежного щодо синонімізації процесу - десинонімізації, що зумовлює їх повну або часткову диференціацію в семантичному плані або в стилістичних характеристиках. Зміни, що стосуються якісного боку повних синонімів, викликають зміни й у кількісному складі. Порівняно з давнішими періодами існування української мови в її писемних фіксаціях кількість АС у сучасній мові значно скоротилася.

5. Серед характеристик стилістичної й семантичної десинонімізації визначаються такі:

а) десинонімізація - другий відправний момент розвитку лексичної синоніміки;

б) в результаті дії десинонімізації відбуваються трансформації колишніх АС в інші різноструктурні парадигми.

6. Внутрішньолінгвістична суть явищ синонімізації й десинонімізації зумовлена здатністю мовних одиниць до паралельного розвитку й можливими відхиленнями від такого семантичного паралелізму. Цим пояснюється зумовленість явищ

синонімізації й десинонімізації іншими семантичними процесами: семантичною аналогією, метафоризацією, термінологізацією.

7. Коло питань, пов'язаних з визначенням, існуванням і кількісним складом АС, розв'язується завдяки застосуванню основного критерію вичленування повних синонімів - діахронічного, при врахуванні таких важливих критеріїв, як семантичний і стилістичний. АС існують у мові як відносна "синхронно-діахронічна" категорія. В залежності від загальних тенденцій розвитку лексичної системи окремої мови визначається їх кількісний склад і встановлюються часові межі їх існування.

Апробація роботи. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету, на засіданні відділу лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України, висвітлено в матеріалах наукових конференцій "М. Рильський і світова культура з погляду сучасності" (Київ, 1995), "Актуальні питання сучасної філології" (Київ, 1996). Різні аспекти досліджуваної проблеми відбито в чотирьох публікаціях.

Аналіз дібраного фактичного матеріалу зумовив поділ дисертаційного дослідження на вступну частину, два основні розділи та висновки.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі при обґрунтуванні вибору теми дисертації визначається можливий аспект опису синонімічних мікропарадигм АС, методика їх аналізу. Серед методів зіставного вивчення АС на змінних синхронних зрізах виділяється синхронно-діахронний, який дозволяє простежити еволюцію

синонімічних рядів від давнього до сучасного стану. У вступі відзначається актуальність, новизна дисертаційної роботи, висвітлюється її теоретичне та практичне значення, мета, завдання та джерела дослідження.

У першому розділі "Явище синонімізації в українській мові" основна увага зосереджується на тих чинниках та мовних механізмах, за допомогою яких формується й розвивається синоніміка української мови. Орієнтуючись на зовнішньолінгвістичний чинник різноджерельності, процес утворення АС поділяється в роботі на три типи: синонімізація за рахунок семантико-структурних процесів у межах питомої лексики, синонімізація за рахунок запозичень, синонімізація за рахунок лексики обмеженого стильового вжитку.

У першому параграфі "Синонімізація питомої лексики" на конкретних прикладах розглянуто процес виникнення АС за рахунок власних семантичних та словотворчих ресурсів. Специфіка синонімізації цього типу зумовлюється як характером мовної ситуації, так і характером основних лексичних процесів, що відбуваються в лексичній підсистемі мови. Так, протягом усього часу існування старої української літературної мови в ній функціонували АС: а) успадковані з давньоруської мови: село - погость - весь, доушегубство - оубійство, щадокъ - нащадокъ - потомокъ, смотръти - глядѣти, вѣдати - знати і под.; б) утворені внаслідок паралельного вживання народнорозмовного і книжного компонентів: дѣти - чада, куколь - бурянь - плѣвель, верба - ивина. АС на той час визначаються як слова з тотожним значенням, але відмінними сполучуваністю, частотою вживання та територіальним поширенням. Процес повної синонімізації охоплює різні мовно-структурні групи і функціональні стилі. АС

наявні в усіх стилістичних групах тогочасної лексики - загальноновживаній: хвилина - хвилина, утка - качка, с'їма - нас'їне, свято - празникъ; побутовій: макотергъ - макітра, начине - посуд; професійно-виробничій: колесо - коло, купецъ - гість, продавати - торговати; суспільно-політичній: убогий - нищий, лист - писаніє, войско - ратъ; офіційно-діловій: приходъ - прибутокъ, поборъ - платъ, подать - пошлина та ін. Під час подальшої уніфікації норм української мови в результаті зміни семантичних та стилістичних функцій складу питомої лексики, перебудови й ускладнення соціальної й культурної структури суспільства відбувається поступовий процес перетворення зовнішніх відношень між різними генетичними шарами лексики у внутрішні семантико-стилістичні, що формують лексико-семантичну систему мови. На той час синонімізація питомої лексики характеризується такими особливостями: а) обмеженням її дії в основному сферою художньо-літературної мови: ад - пекло, видати - бачити, жизнь - життя - живіт, лучший - кращий та ін., б) легкою зміщуваністю АС на семантичній та експресивній шкалі значень: волочення - скитання, губи - уста - ротъ - пашека, прудкий - борзый, бачити - зріти, південний - полуденний, жити - животіти. На сучасному етапі розвитку української мови унормованість її лексичного фонду значно обмежує продуктивність синонімізації першого типу. Сформованість функціональних стилів української літературної мови звужує сферу її виявлення.

Протягом усього цього періоду в українській мові широко простежувалися однокореневі АС. У роботі виділяється група таких синонімів (як правило, це назви осіб за родом діяльності, професією, рідше місцем проживання), що характеризуються тотожністю або більш чи менш повним збігом лексичного

значення при спільності поняттєвого центру, що дає підстави вважати такі однокореневі деривати різновидом лексичних синонімів. Якщо такі утворення - продукт однієї мовної системи, то деякий час більшість з них сприймаються як семантично й функціонально тотожні. Поява таких пар найчастіше зумовлюється семантичною й сполучувальною співвіднесеністю словотвірних афіксів. Напр., спільне значення суфіксів -ар та -ець, -ар та -ник, -аль та -ач ("той, що вказує на особу") зумовило виникнення таких однокоренових синонімів: писар - писець, винар - винник, золотар - золотник, коваль - ковач. Продуктивним виявляється цей тип синонімізації при високій активності тієї або іншої словотвірної моделі, коли за поданим зразком поряд із словами, що позначають відсутні поняття, створюються лексеми, тотожні за значенням до вже існуючих: сваха - сватальниця, рукомя - рукомийка - рукомойник, учень - ученик. Інша особливість синонімізації за рахунок словотвірних ресурсів полягає в модифікації відношень часткової синонімії у відношення повної синонімії між генетично тотожними мовними одиницями з неоднаковою словотвірною структурою. Напр., синоніми дань і данина в сучасній мові виступають повними, але раніше лексема дань позначала кілька понять: "дар", "дарування", "милість", "благодать", "склад", "податок", "відкуп", "шлюбний посаг", а пізніше засвідчена словниками лексема данина мала значення "подарунок", "надання, пожалування".

У другому параграфі "Синонімізація за рахунок запозичень" визначаються зовнішньо- та внутрішньолінгвістичні причини запозичень іншомовної лексики, виявляється продуктивність синонімізації, що зумовлюється активним чи пасивним характером входження іншомовних елементів до лексичного

складу української мови. Закономірною виявляється певна кількість АС, що виникли внаслідок паралельного вживання питомих та іншомовних лексем, успадкованих з давніх періодів функціонування української мови: Біблія - Святе Письмо, літера - буква, хроніка - літопис - аннали, деспот - тиран, дань - яса.

Однією з особливостей синонімізації цього типу є формування синонімічних рядів з лексем-запозичень унаслідок різноспрямованих контактів української мови з багатьма східними, західноєвропейськими, а також іншими слов'янськими мовами (особливо активно цей процес відбувався у XVII-XVIII ст.): караван - флот, чулан - комора, банда - трупа, ландшафт - пейзаж, кава - кофе, галстук - краватка і под.

Лексичні й семантичні неологізми, що з'являються при перекладах як аналоги-орієнтири до запозичених лексем, охоплюють усі мовні сфери XVII-XVIII ст. - науки й культури: бібліотека - книгохранителниця - книжниця, аргумент - доводь, хронографъ - літописець; абстрактних понять: естество - натура, особа - персона, сенсь - значення; побуту: шнуръ - вірówka, безмѣнъ - канторъ, ганокъ - сѣни; рослинного світу: тиква - гарбуз, фиалка - конвалія, кринь - лилія; військову: варта - караул, зброя - оруже, поєдинокъ - герць; виробничо-професійну: типографія - друкарня, людвисар - звонникъ; адміністративно-судову: долгъ - боркгъ - позичка, гонецъ - курієрь.

Синонімізація XIX-XX ст. визначається передусім не чинником становлення, а вже чинником певної розвинутості лексичної системи української мови. Необхідність створення абстрактної лексики, потреба розширити межі охоплення дійсності та ін. породжує приплив нових іншомовних елементів. Одним з найактивніших способів їх засвоєння виявляється саме

процес синонімізації, який зумовлює добирання власне українських відповідників до іншомовних запозичень: артикул - стаття, конкурс - убіг, барикада - затороса. Особливо виразно цей процес окреслюється в термінології: гідрометр - водомір, горизонт - позім, екватор - рівник, космограф - світписець, призма - граняк, симетричний - сомірний, куб - шестистінник та ін. Деякі з таких рядів залишилися в активному фонді української лексики, напр.: горизонт - видноколо, процент - відсоток, фон - тло, мінерал - копаліна.

Характерною для синонімізації за рахунок іншомовної лексики є наявність її проміжного типу, який у роботі умовно визначається як нульовий: запозичення певний час функціонує без свого синонімічного рівнозначника. Так, до латинізму процент тільки з другої половини XIX ст. в українській мові засвідчено контрномінацію відсоток.

Відносному збереженню АС, утворених за рахунок запозичень у сучасній українській мові сприяє також паралельне виникнення в деяких синонімічних парах переносних значень, напр., у синонімів куліси - даштунки: “частина сцени театру, розташована за декораціями” та “події, що відбуваються таємно”, у синонімічному ряді літера - буква: “суто формальне значення чого-небудь”.

Опис синонімізації за рахунок активізації лексики обмеженого стильового вжитку подано у третьому параграфі. Для розвитку синоніміки української мови характерні, по-перше, синонімізація лексики територіальних та соціальних діалектів, коли можливі два шляхи утворення АС: 1) діалектизм (професіоналізм, жаргонізм) + літературна лексема; 2) діалектизм (професіоналізм, жаргонізм) + діалектизм (професіоналізм,

жаргонізм); по-друге, активізація синонімізації за рахунок тих одиниць, які раніше вважалися застарілими, рідковживаними, штучно створеними і навіть забороненими (напр., протягом останнього десятиріччя: пілюля - пігулка, опір - спротив, юрист - правник, звичайно - зазвичай, настроювати - налаштовувати).

Співвідношення продуктивності зазначених видів синонімізації за рахунок лексики обмеженого стильового вжитку на різних історичних відтинках виявляється неоднаковим. Під час становлення національної української мови синонімічна підсистема формується з різнодіалектних стихій. Наявність синонімічної діалектної лексики - характерна риса всіх лексикографічних праць періоду формування української мови: пѣтел - когутъ - пѣвен - петух, ропшу - нарѣкаю (Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. В кн.: Пам'ятки української мови XVI-XVII ст. - К., 1963), больница - лікарня (з ремаркою "харківське") (Словарь російсько-український: В 4 т. /Зібр. і впоряд. М. Уманець, А.Спілка. - Львів, 1893-1898) та ін. На сучасному етапі функціонування української синоніміки два відзначені різновиди такої синонімізації чітко розмежовуються. Діалектні синоніми, що є семантичними двійниками нормативних літературних слів і не мають додатково емоційно-експресивного навантаження, виступають засобом відтворення місцевого колориту мовлення. Згодом вони можуть вrostати в загальнонародну (далі літературну) мову, підпорядковуючись загальним правилам її функціонування й розвитку: лайдак - ледар, зморшка - бганка, земляк - краянин. Характерною особливістю синонімізації третього типу в сучасній українській літературній мові є зменшення питомої ваги АС, утворених за рахунок лексики обмеженого стильового вжитку.

Якщо нормативна “замкненість” літературної мови і специфічно стильова “замкненість” діалектних, професійних та жаргонних груп лексики значно обмежують продуктивність синонімізації цього типу в літературній мові, то в сфері загальнонародної мови така синонімізація є досить активним процесом. Діалектизми, професіоналізми, жаргонізми існують у мові як своєрідні додатки до літературних, діалектних, професійних або жаргонних лексем: ліщина - арашняк; коклюш, кашлюк - коколич, кохлюк; стоматолог - зубник; голова - кумпол, казанок, черепок, гарбуз; добре - лафа, кайф; руль - бублик.

У четвертому параграфі “Лінгвістичні механізми синонімізації” визначається двоплановий характер процесу виникнення АС. З одного боку, синонімізація виступає як лінгвістичний механізм утворення синоніміки, що характеризується особливостями, зумовленими певними тенденціями розвитку мовної системи, з іншого, - характеризується як явище, спричинене дією інших семантичних процесів (аналогією, метафоризацією, термінологізацією), що у відношенні до неї виступають системоутворювальними засобами.

У роботі виявляються такі закономірності еволюції АС української мови: 1) у період уніфікації її системи часткові синоніми трансформуються в АС: наука - наоуч'їніє - наставлєніє, пахати - орати, город - м'їсто; 2) утворенню АС певний час сприяє дублювання змісту при невиразній або легкій зміщеності на експресивно-семантичній шкалі: злоба - злість, борець - страдалець, лоб - чоло; 3) відбувається модифікація тематичних груп в АС: мука - борошно, посагь - в'їно - приданє; 4) певний час семантично не диференціюються родо-видові та видо-видові пари (характерно тільки для ранніх періодів

функціонування української мови): лисиця - лис, змій - гадь - ужь, мравь - мравий - мурашок, тля - мол, одежа - одѣяние - плате.

У другому розділі “Явище десинонімізації” з’ясовується суть цього явища і визначається його роль у розвитку синонімічної підсистеми, окреслюються і характеризуються два типи диференціації АС.

У першому параграфі “Зовнішньо- та внутрішньолінгвістична зумовленість десинонімізації як явища лексико-семантичної системи мови” визначаються ті чинники, що зумовлюють появу цього процесу; уточнюється твердження про те, що процес диференціації АС виникає відносно пізно в ході розвитку мови, коли мовна система характеризується високорозвиненою нормативністю. Окреслюються можливі напрямки десинонімізації.

У другому параграфі “Десинонімізація абсолютних синонімів у семантичному плані” це явище визначається як процес повної втрати синонімічних відношень між АС або їхньої модифікації в інші типи парадигматичних відношень. Аналіз дібраного матеріалу дав можливість визначити такі особливості процесу диференціації АС: 1) в результаті полісемантизації словникового складу мови порушується паралельний розвиток АС: ставлення - відношення, майдан - площа, житель - обиватель, городянин - міщанин та ін.; 2) внаслідок різних причин (напр., демократизації словника, взаємовпливу книжної і розмовної лексики та ін.) один з компонентів ряду АС виходить з ужитку взагалі (обѣцати - слюбовати, вѣгнати - вѣпоудити) або архаїзується й витісняється на периферію ряду: захід - спадень, епідемія - пошесть; 3) у зв’язку з втратою відношень абсолютної

синонімії АС перетворюються на гіпоніми (маляр - живописець - художник, письменник - літератор - белетрист) або трансформуються в тематичні групи: архівіст - архіваріус, ласка - ласкавість, звичай - звичка, привітний - привітальний.

Опис шляхів розвитку української лексичної синоніміки був би неповним, якби обмежувався тільки аналізом повної синонімізації та семантичної десинонімізації. Динаміка синонімічної підсистеми створюється ще одним механізмом - стилістичною десинонімізацією, суть якої полягає у виникненні розбіжностей у стилістичній тональності та в різному стильовому використанні колишніх АС. Цей тип десинонімізації розглядається в третьому параграфі "Десинонімізація в стилістичному плані". Тут виділено дві групи синонімів, у яких відбувся процес десинонімізації, - синоніми стильові й синоніми стилістичні. У живому функціонуванні мови стильові синоніми закріплюються за різними мовними сферами: асиміляція - уподібнення, експорт - вивіз, біном - двочлен. Стилiстичні синоніми виявляють свої диференційні ознаки через стилістичне забарвлення: переговори - ірон. перетрактації, дитина - жарт. чадо, перукар - жарт. стрижій.

Особливості десинонімізації другого підтипу визначаються характером процесу стилістичних переміщень, неоднаковим у різні періоди історії літературної мови. Цей процес виявляється в стилістичній нейтралізації та стилістичному маркуванні лексем. Процес стилістичного маркування приводить до стилістичної десинонімізації: із складу нейтральної лексики слова переміщуються до різних стилістично маркованих груп лексики: лікар - розм. доктор, рік - розм. год, які фіксуються в лексикографічних працях, напр., XVIII-XIX ст. без стилістичних

обмежень. Показовим виявляється й зворотний процес стилістичного переміщення слів із складу нейтральної і розмовної лексики до складу книжної: метод - метода, стежка - стезя. Особливістю такої десинонімізації було набуття нейтральною лексикою конотацій урочистості, піднесеності: думати - мислити, вікторія - перемога, посланець - делегат.

Спостерігаються такі види змін, що відбуваються з колишніми АС і викликають їхню модифікацію в інший розряд синонімів:

1) розмежування лексичних зв'язків, зміна кола сполучуваності АС: напр., при тотожній семантиці дієслів завершити і закінчити - "довести виконання, здійснення чогонебудь до останнього кінця": завершити освіту, навчання, але закінчити школу, інститут (пор. також туристський - туристичний і т. ін.);

2) зміна предметно-поняттєвого змісту одного з колишніх АС зумовлює не тільки їхнє семантичне розмежування, а й впливає на стилістичне варіювання, напр., дилетант - аматор, де в семантичному плані відбувається розвиток додаткового значення в першого з цих синонімів - "той, хто поверхово займається чимнебудь", а в стилістичному аспекті відбувається "погіршення" значення, що надає контекстам негативного забарвлення (пор. також буденщина - щоденщина);

3) у деяких випадках десинонімізація стилістичного плану викликає переосмислення синонімів, входження їх до нових синонімічних рядів: напр., у мові XVIII ст. лексема даремний вживалася як еквівалент до безкоштовний, безплатний. З часом активізувалася первинна семантика цього прикметника - "марний".

У четвертому параграфі “Внутрішньолінгвістична закономірність явища десинонімізації” процес диференціації АС розглядається як другий складник постійного руху синонімічної підсистеми, з’ясовується зумовленість явища десинонімізації, як раніше й тенденції до синонімізації, такими більш загальними мовними явищами, як полісемічний паралелізм і полісемічна асиметрія. Відповідно до цього з’ясовуються причини семантичної та стилістичної диференціації АС. В одному випадку їхнє розмежування спричиняється прозорістю внутрішньої форми слова, напр., дзигар - годинник, де зміст першої лексики вказує на конкретну будову часового пристрою, а другої - на призначення: відраховувати години. В іншому випадку синонімічна конкуренція викликає певні стилістичні модифікації АС, змінюючи їхню сполучуваність: напря́м - напрямо́к, лінгві́стика - мовозна́вство, примі́рник - екземпля́р.

У висновках викладені результати проведеного дослідження, робляться теоретичні узагальнення щодо наукової концепції динаміки лексико-семантичної системи мови, зокрема синонімічної підсистеми як її складової частини, виявляється зв’язок лінгвальних і екстралінгвальних чинників при характеристиці механізмів руху синонімічної системи української мови, відзначаються тенденції і напрями розвитку цієї системи та особливості вияву явищ синонімізації й десинонімізації на різних етапах функціонування української мови, підкреслюється, що українська система лексичних синонімів, зокрема один з її розрядів - повні синоніми, динамічна і в якісному плані, і в кількісному складі.

У зв’язку з окресленими завданнями цього дослідження детальніше розглянемо питання, що пов’язується з виділенням

об'єкта аналізу - АС. Зміни, що відбуваються в процесі розвитку лексичної системи мови, роблять синонімічні ряди, компоненти яких пов'язані відношеннями абсолютної синонімії, важливим об'єктом історичної лексикології. Саме в таких рядах можуть бути виявлені й простежені зв'язки між словами-синонімами, їхні активні або пасивні зміни, співвідношення сфер використання, функціональна стратифікація, тобто всі зміни, що відбуваються в лексичній системі мови. Синонімічні ряди АС по-різному змінюються в процесі розвитку мови. Їхні перетворення пов'язані зі змінами семантичної структури членів ряду, сфер їхнього використання, із зникненням з лексичної системи одних членів ряду й входженням до неї інших.

Певні вихідні положення при встановленні поняття абсолютної синонімії слів, що досі ще однозначно не сформульовані в сучасній лінгвістиці, вимагають зупинитися на деяких основних питаннях теорії синонімії, визначити її вихідні поняття й терміни.

Поняття синоніма є одним з найактуальніших у семасіології. У сучасних мовознавчих працях наводяться різні дефініції синонімів узагалі й АС зокрема. Об'єктивні труднощі, що виникають перед мовознавцями при дослідженні слова та його структури, приводять деяких дослідників до висновку, що АС у мові не існує, і відношення абсолютної синонімії в такому випадку взагалі виводяться за межі синонімічних відношень (А.Б. Шапіро). Інші мовознавці доводять, що АС наявні в мові, слова, пов'язані відношеннями повної синонімії, також слід вважати синонімічними (О.І. Смирницький, Л.А. Булаховський, В.С. Ващенко). Треті розглядають семантично й стилістично тотожні слова як особливі несаможиттєві ланцюжки синонімічних

рядів (Б.В. Горнунг). Дискусійним виявляється й питання про кількісний склад повних синонімів у мові. У лінгвістиці щодо цього існує кілька поглядів: АС у мові дуже мало (О.І. Нечитайло), таких синонімів у мові значна кількість (Є.С. Регушевський, Ю.Д. Апресян, О.О. Тараненко). Не маючи можливості детально розглянути і зіставити різні погляди на суть абсолютної синонімії, певною мірою представлені в мовознавчих дослідженнях, вкажемо стисло критерії вичленування АС: 1) критерій спільності поняття (Р.О. Будагов); 2) критерій тотожності лексичного значення (С.Т. Бережан, О.І. Нечитайло); 3) критерій повної взаємозамінності (Л.А. Булаховський, О.І. Сиротіна); 4) критерій нейтралізації в певних групах контекстів (Д.М. Шмельов); 5) дистрибутивний критерій (М.П. Кочерган). Спираючись на “лексичне значення” як одне з найважливіших понять синонімії в нашій роботі, визначаємо його як відношення мовного знака до референта. Під референтом розуміємо “той предмет думки, з яким співвіднесено даний мовний вислів, відбитий у свідомості елемент об’єктивної реальності як “внутрішній бік” слова, тобто той поняттєвий зміст, з яким, за законами семантичної будови цієї мови, стійко співвідноситься дана одиниця виразу” (О.С. Ахманова). У роботі поділяється погляд тих лінгвістів, які вважають абсолютними синонімами слова, що збігаються повністю за всім обсягом семантичної структури. Однак оскільки синонімізуються й окремі значення полісемічних слів, за одиницю семантичного зіставлення вважаємо окреме лексичне значення слова - лексико-семантичний варіант. У самому лексичному значенні, спільному для слів-синонімів, існують диференційні ознаки, що впливають із самої природи мовного знака, який виступає носієм і

загальних, і розрізнявальних ознак тих предметів, щодо яких застосовується відповідний звуковий комплекс. Таким чином, у роботі під абсолютними синонімами¹ розуміємо слова, які мають тотожне лексичне значення і не мають диференційних елементів у цьому значенні, тобто слова, які повністю збігаються за своєю семантикою, а також повністю еквівалентні у функціональному й стилістичному планах.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Особливості еволюції лексичної синоніміки української мови//Деп. в ГНТБ України 10.07.1996. - № 1564-УК96. - 7 с.
2. Вибачати пробачати прощати дарувати// Культура слова. - Вип.48-49. - 1994. - С.168-170.
3. Про синоніміку в поетичних творах М.Т. Рильського// М. Рильський і світова культура з погляду сучасності: Тези доповідей і повідомлень міжнародної конференції, 16-17 березня 1995 р. - К., 1995. - С. 69.
4. До питання про шляхи формування лексичної синоніміки української мови// Актуальні питання сучасної філології : Тези доповідей міжнародної наукової конференції пам'яті професора А.О. Білецького (1911-1995), 3-4 жовтня 1996 р. - К., 1996. - С. 95.

Терещенко С. И. Пути формирования лексической

¹ Крім ужитих у цьому дослідженні термінів “абсолютні” й “повні” синоніми, у лінгвістичній літературі використовуються ще “лексичні дублети”, “еквівалентні слова”, “еквіваленти”, “абсолютні рівнозначники”, “лексичні паралелі”.

синониміки українського мови (явлення синонімізації і десинонімізації).

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.02.01 - український мови. Інститут українського мови НАН України. Київ, 1996.

В роботі прослідковуються закономірності розвитку лексическої синониміки українського мови на різних історических етапах його існування. На основі одного з синоніміческих разрядів - абсолютних синонімів - визначаються особенності синонімізації і десинонімізації, досліджуються лінгвістическі механізми утворення цих явлень.

Tereshchenko S. I. The ways of formation of lexical synonyms of Ukrainian language (phenomena of synonymization and desynonymization).

The dissertation is presented as a manuscript for the scientific degree of "Candidate of Philology" in the field of Ukrainian language (speciality 10.02.01).

In the present thesis the rules of development of lexical synonyms in Ukrainian language at the different historical stages of its existence are dealt. On the basis of one of synonymical categories - absolute synonyms - the peculiarities of synonymization and desynonymization are determined. Also the linguistic ways of these phenomena creation are investigated.

Ключові слова: семантика, синоніми, абсолютні синоніми, синонімізація, десинонімізація.

№ 36.067
АВ 36.067

Здано в набір 12.11.96 р.. Підписано до друку 13.11.96 р.. Формат 60x84/16.
Папір друк. №2. Ум. друк. літ. №7/ Обл.-вид. арк 10. Тираж 100.

СП "Різо-Принт"

Адреса: м.Київ, вул. Дмитрівська, 30, тел./факс: 216-42-98